

TEZE ZA NOVE STRATEGIJE RAZVOJA TEKSTILNE I ODEVNE INDUSTRIJE, DEO 2

Dragan Dimitrijević¹

¹ Fakultet primenjenih nauka, Niš
e-mail: dragandimitrijevicnis@gmail.com

Pregledni rad
UDC: 338.4: 677+687(497.11)
doi: 10.5937/tekstind2101036D

Apstrakt: Bitan element politike razvoja i modernizacije svake države predstavlja uspostavljanje programa izbalansiranog dugoročnog razvoja, koji mora biti komplementaran sa strateškim prioritetima i nacionalnim osobnostima, kao i realnim stanjem i perspektivama tehničko-tehnološkog razvoja nauke i industrije. Samim tim bi proizvodno preduzetništvo danas, moralo da spaja naučno-istraživačke aktivnosti, obrazovni sektor i državnu upravu sa proizvodnjom, kako bi obezbedilo efikasno sticanje novih znanja i veština, uz generisanje i proizvodno-ekonomsku valorizaciju inovacija i difuziju i implementaciju tehničko-tehnoloških inovacija i novih tehnologija, sa prioriternim osloncem na IKT (informaciono komunikacione tehnologije). Očigledno je da održiva konkurentnost, u vremenima opšte i poslovne globalizacije, sve više nije u kvantitativno-kvalitativnim aspektima proizvodnje, već u novim elementima specijalizacije proizvodnje, adekvatnim i pravovremenim implementacijama tehničko-tehnoloških inovacija, organizacionim inovacijama, klsterskom načinu poslovanja i opšte globalnom efikasnom poslovanju, kao i tesnoj i fleksibilnoj povezanosti proizvodnje, proizvodnih tehnologija, dizajna i planiranja, sa mogućnošću brzog odgovora (*JustInTime* i *QuickResponseSystem*) na promene koje tržište zahteva. Zato je danas više nego aktuelno pitanje redefinisavanja načina rada i poslovanja preduzeća tekstilne i odevne industrije, u stvari pitanje redefinisavanja strateških programa ekonomskog razvoja država u razvoju.

Ključne reči: strategija, teze, tekstilna i odevna industrija.

THESES FOR NEW STRATEGIES OF DEVELOPMENT OF TEXTILE AND CLOTHING INDUSTRY, PART 2

Abstract: An important element of the policy of development and modernization of each country is the establishment of a program of balanced long-term development, which must be complementary with strategic priorities and national characteristics, as well as the real state and prospects of technical and technological development of science and industry. Therefore, manufacturing entrepreneurship today, would have to combine scientific research activities, education sector and public administration with production, in order to ensure efficient acquisition of new knowledge and skills, along the generation and production-economic valorization of innovations and diffusion and implementation of technical-technological innovations and new technologies, with priority reliance on ICT (information and communication technologies). It is obvious that sustainable competitiveness, in times of general and business globalization, is no longer in quantitative-qualitative aspects of production, but in new elements of production specialization, adequate and timely implementation of technical-technological innovations, in organizational innovations, in the way cluster business and in global efficiency, as well as in close and flexible connection of design, planning, production technologies and production, with the possibility of quick response (*JustInTime* and *QuickResponseSystem*) to the changes required by the market. That is why today the issue of redefining the way of work and business of textile/clothing industry companies is more than current, in fact the issue of redefining the strategic programs of economic development of developing countries.

Keywords: strategy, theses, textile and clothing industry.

1. UVOD

Inovacije, istraživanje i razvoj, zajedno sa znanjem i preduzetništvom, danas bi trebalo da predstavljaju ključni činilac industrijske konkurentnosti i osnovni element održivosti i stimulanja ekonomskog rasta i razvoja svakog naprednog društva, jer je moderna i profitabilna industrija nezamisliva bez pravovremenih i brzih implementacija inovativnih tehničko-tehnoloških rešenja, efikasnih procesnih sredstava i organizacionih inovacija, sa čvrstim osloncem na IKT i baziranim na elemente komplementarnih i adekvatnih strategija rada i razvoja [1].

Zato je neophodno da nove strategije i tendencije razvoja tekstilne i odevne industrije zemalja u razvoju moraju da, pored ostalog, sadrže i posebne programe za podsticaj inovativnih aktivnosti u domenu MSP, zatim programe za popularizaciju i stimulanje mladih naučnika u pokretanju sopstvenih poslovnih aktivnosti u visokotehnološkim industrijama (*spin off* kompanije, naučnik u industriji, itd.), kao i nove načine stimulanja istraživanja (efikasnijim finansiranjem inovacija i inteziviranjem saradnje izmedju istraživačkih instituta, fakulteta i preduzeća, itd.), uz ubrzano poboljšanje kvalitativnih performansi stručnjaka.

Međutim, očigledno je da restrukturirana industrija država u razvoju danas objektivno nije u mogućnosti da ulaže u razvojno-istraživačke projekte i efikasno primenjuje njihove rezultate, ili poboljša performanse tehnološko-tehničkih osnova proizvodnje. Pored toga, nekontinuiranost ili nepostojanje stalnog tržišta, neadekvatna i nedovoljna sirovinska baza, nedovoljni uticaj države u rešavanju problema, kao i mali procenat malih i srednjih preduzeća (MSP) sa automatizovanom proizvodnjom ili implementiranim inovativnim i efikasnim CAD/CAM sistemima, i drugi parametri, samo ukazuju na neke probleme i neophodne elemente efikasnog i konkurentnog poslovanja. Tako da, bez obzira što predstavljaju generatore razvoja državnih ekonomija uopšte, a tekstilne i odevne industrije posebno, "opstanak" većine MSP u državama u razvoju, pri sadašnjoj konstelaciji snaga i efikasnosti poslovanja nije siguran jer, da bi bila konkurentna na globalnom tržištu, MSP moraju pored rešavanja svih navedenih problema, poštovati usvojene tendencije razvoja i aktuelna pravila rada i poslovanja, odnosno moraju biti kvalitativno, kvantitativno i finansijski konkurentna. Zato je danas vrlo aktuelno pitanje redefinisavanja načina rada i poslovanja MSP tekstilne i odevne industrije, kao i pitanje redefinisavanja strateških programa ekonomskog razvoja država u razvoju, koji moraju da obuhvate podsticanje istraživačkih i razvojnih procesa kompanija, sa fokusom na četiri oblasti delo-

vanja: od inovacija proizvoda i tehnoloških procesa, uz oslanjanje na osnovne ciljeve inovativne politike, do inovacija organizacije proizvodnih sistema ili marketinga, sa posebnim akcentom na praktičnoj implementaciji [2]. Posebno treba naglasiti podatak da sve više naučno-istraživačkih analiza ukazuje na potrebe i neophodnost ukрупnjavanja tekstilnih subjekata, koji bi mogli da odgovore zahtevima tržišta (pre svega globalnog i stranog), kao i podatak da u ovom sektoru u Srbiji trenutno radi oko 100.000 zaposlenih, ali da će u narednom periodu jedan od najvećih problema biti kvantitativni, a posebno kvalitativni nedostatak radne snage. Upravo nedostatak kvalifikovanog stručnog kadra je jedan od parametara od ključnog značaja za zaokret sa sadašnjih poslova dorade ka složenijoj proizvodnji, na šta ukazuju tendencije načina rada i poslovanja u tekstilnoj i odevnoj industriji (zato je dobar podatak da je u 2013. godini, Privredna komora Srbije (PKS) započela aktivnosti u vezi sa uvođenjem dualnog obrazovanja, npr. profil modni krojač-uključen je u sistem obrazovanja od 2017. god.) [3, 4].

Inače, sektor tekstilne i odevne industrije i dalje opterećuju nedovoljna implementacija IKT i inovativnih načina rada ili organizovanja, siva ekonomija, nekritički usvojena "univerzalna" pravila rada i poslovanja uz zanemarivanje specifičnosti MSP, tekstilne i odevne industrije i zemalja u razvoju, nedostatak brendiranja, neloyalna konkurencija, nedostatak klsterskog udruživanja, visoke dažbine, ali i problem još uvek nerevitalizovane primarne proizvodnje i veoma slabe ili nepostojeće sirovinske baze. Poznato je da se investicije u tekstilnu i odevnu industriju brzo vraćaju, što značajno utiče na izvoz i rast bruto domaćeg proizvoda, međutim, bez obzira na to, sektor tekstilne i odevne industrije se dugogodišnje i kontinuirano suočava sa nedostatkom finansijskih sredstava za razvoj i implementaciju novih tehnologija, nedostatkom i stvaranjem kvalifikovanih ljudskih resursa, ali i nedostatkom efikasnog marketinga i kvalitetnog brendiranja, pri čemu je preduzećima pored, stalno potencirane finansijske podrške, potrebna i pomoć u organizaciji proizvodnje u nabavci adekvatne i efikasne savremene opreme [2, 3].

2. TEKSTILNA I ODEVNA INDUSTRIJA DRŽAVA U OKRUŽENJU I EU - PREGLED I ANALIZA

Naravno da je pri sagledavanju mogućnosti razvoja tekstilne i odevne industrije Srbije neophodan kratak, ali sveobuhvatan osvrt na stanje te industrijske grane u državama u bližem i širem okruženju, odnosno državama bivše Jugoslavije, kao i EU, kako bi se dobila realna slika stanja potencijalnog tržišta, što je

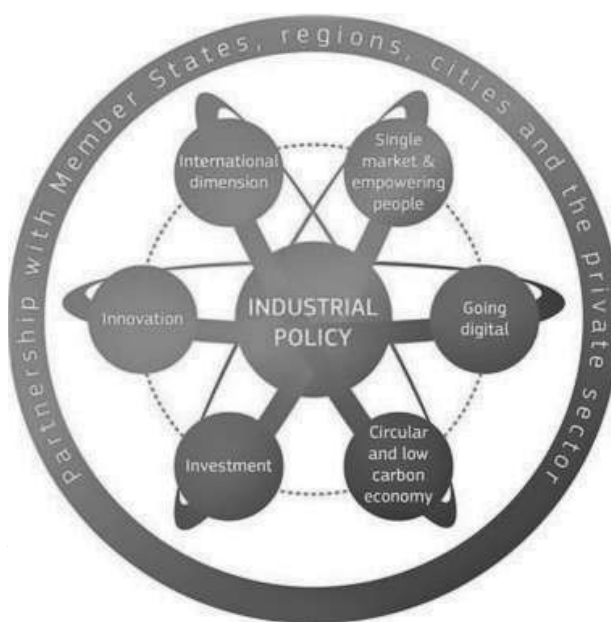
posebno bitno pri usklađivanju komplementarnosti rada i razvoja srpske tekstilne i odevne industrije, a što je pre svega bitno pri generisanju novih, adekvatnih, efikasnih i komplementarnih strategija rada i razvoja.

Problem neefikasne industrijalizacije bivše socijalističke zemlje Evrope, danas članice EU, nakon početne tranzicione krize, vrlo pragmatično su rešile iskoristivši raspad i propast ekonomija republika bivše Jugoslavije [5], razvijajući sopstvene moderne industrije temeljene na prilivu stranog kapitala i brzo rastućem izvozu, što je dovelo do rasta učešća njihovih nacionalnih industrija u stvaranju bruto domaćeg proizvoda (npr. 2011.god. u Rumuniji je BDP iznosio 41%, u Češkoj 36%, Slovačkoj 35%, Sloveniji 32% i Mađarskoj 31%), dok su poredjenja radi, podaci iste godine učešća industrije u BDP-u u Norveškoj 40%, u Južnoj Koreji 39%, Rusiji 37%, Nemačkoj 28% i Japanu 26%) [2]. Tako su očigledno, korist od propadanja jugoslovenske i srpske tekstilne i odevne industrije, imale mnoge države regiona (Bugarska, Rumunija, Mađarska) i Evrope (Poljska, Češka, Slovačka), jer su preuzele poslove i tržišta na kojima su ove bile prisutne, pri čemu treba napomenuti da je npr. 2002. godini proizvodnja tekstilnih proizvoda u zemljama centralne i istočne Evrope-CIE vredela čak 12 milijardi evra, sa 50-ak hiljada preduzeća i preko 600.000 zaposlenih [6]. Navedene vrednosti su se menjale i uglavnom rale u narednom periodu, a posebno u Rumuniji, Bugarskoj i Mađarskoj, gde je broj zaposlenih 2005. god. povećan za 200.000, gde su prednjačile Rumunija sa ukupno oko 300.000, Poljska sa oko 170.000 i Bugarska sa oko 130.000 [7]. Potrebno je naglasiti da je u svim tim državama uvoz reprodukcionog materijala vršen iz dislociranih centara preduzeća razvijenih država EU u obimu od oko 80% [6], što ukazuje na isti problem koji je danas prisutan i u Srbiji, kao i podatak da je najveće svetsko tržište tekstila i odeće u stvari evropsko tržište, sa godišnjim obrtom od oko 180 mild dolara i 1,6 miliona zaposlenih, gde su najveće tekstilne i odevne industrije EU: Italija, Velika britanija, Francuska, Nemačka i Španija, a industrije specijalizovanih proizvodnji odeće: Portugalija, Grčka, Italija, Španija i Belgija [8].

Za tekstilnu i odevnu industriju Srbije bi posebno interesantni podatak mogao biti to što je Švajcarska najveći evropski (drugo mesto je Rusija) i 4-ti svetski potrošač tekstila (posle USA 17%, Kine i Turske), kao i podatak da su od pet apsolutno dominantnih zemalja na globalnom tržištu tekstilne i odevne industrije Kina, Italija, Nemačka, SAD i Indija, dve iz EU. Glavni "igrači" ovog industrijskog sektora oslikavaju i prirodu same industrije-diversifikovanost i različiti faktori uspešnosti, odnosno kompanije iz EU, SAD, Japana i

drugih razvijenih zemalja se nalaze na „povoljnijem“ kraju lanca vrednosti, baveći se dizajnom, marketingom i distribucijom, dok se proizvodnja odvija u mnogoljudnim zemljama u razvoju (Kina, Indija, Bangladeš i Vijetnam), sa niskim stopama ličnih dohodaka. Takođe, tekstilna i odevna industrija u EU je predmet niza radikalnih transformacija poslednjih godina iz razloga tehnoloških promena, evolucije troškova proizvodnje, pojave važnih međunarodnih konkurenata i ukidanja uvoznih kvota, pri čemu se sprovode dugotrajni procesi restrukturiranja, modernizacije i tehnološkog napretka. Preduzeća EU su poboljšala svoju konkurentnost značajno smanjujući masovnu proizvodnju, pojednostavljajući način proizvodnje i koncentrišući se na širi izbor proizvoda s višom dodatnom vrednošću, kao i premeštanjem proizvodnih pogona za radno-intenzivne aktivnosti u zemlje s nižim troškovima rada (tzv. Euro-mediteranska zona) [5, 9].

U strateškom dokumentu „A renewed EU Industrial Policy Strategy“, koji je Evropska komisija podnela Evropskom parlamentu i Evropskoj investicionoj banci, 2017. god., razmatraju se ključni aspekti strategije i preporučuju smernice glavnih pravaca razvoja industrije, u kontekstu sve veće globalne konkurencije, dinamičnog razvoja novih tehnologija i izazova održivog razvoja, a to su: inovacije, međunarodna-globalna dimenzija poslovanja, digitalizacija, cirkularna ekonomija, investicije i jedinstveno tržište. Iz navedenog se mogu uočiti i apostrofirati smernice EU u definisanju novih strategija industrijske politike, koje zatim uz detaljnu analizu i inkluziju svih specifičnosti (država u razvoju, tekstilne i odevne industrije i

Slika 1: Ključni aspekti savremenih strategija i smernice pravaca razvoja [10]

MSP), treba prilagoditi i uključiti u sopstvene strategije rada i razvoja [8].

Zato su danas, a naročito posle trenutne i predstojeće ekonomske krize iz razloga pandemije, bez obzira na optimističke ili pesimistike pretpostavke, neminovne ubrzane promene u načinima shvatanja rada i razvoja MSP tekstilne i odevne industrije, što neophodno treba inkorporirati u nove nacionalne strategije industrijske politike svake države.

3. TEZE (ELEMENTI) ZA NOVE STRATEGIJE RADA I RAZVOJA

Politika razvoja i modernizacije svake države bi trebala da sadrži elemente programa izbalansiranog dugoročnog razvoja, komplementarnog sa strateškim prioritetima i nacionalnim osobenostima, kao i realnim stanjem i perspektivama tehničko-tehnološkog razvoja nauke i industrije. Sve to ukazuje da je zbog raznih specifičnosti i različitosti, neophodno razvijati sopstvene, originalne i autohtone načine rada i razvoja, u okvirima kvalitetnih, efikasnih, adekvatnih i komplementarnih strategija.

Inače, različite koncepcije rada i poslovanja MSP tekstilne i odevne industrije zemalja u razvoju se javljaju zbog različitih uslova na državnom-nacionalnom nivou, odnosno zbog različitih uticajnih parametara rada i poslovanja, kao što su: veličina preduzeća, broj serija i modela, veličina tržišta, vrsta artikala, klustersko poslovanje, specijalizovana proizvodnja, postojanje ili formiranje brenda, stepen automatizacije - primena CAD i CAM sistema ili CIM koncepcije, JIT i QRS način poslovanja, kao i druge specifičnosti MSP, tekstilne i odevne industrije i zemalja u razvoju, i očigledne su na svakom nivou [11]. Pa je tako neophodno, da bi preduzeće uspešno izabralo i implementiralo strategiju koja će mu omogućiti dugoročnu konkurentnost, da analiza adekvatne industrijske grane bude pravilno, detaljno i sistematski uradjena, pri čemu strategija mora biti konzistentna sa misijom, vizijom i ciljevima, ali i usklađena sa mogućnostima preduzeća, uz uvažavanje i korišćenje mogućih snaga i prevazilaženje eventualnih slabosti. Današnji trend i tendencije naglog prelaza iz radno intezivne u kapitalno intezivnu proizvodnju, dovele su do situacije postojanja velikog broja nezaposlenih, a tekstilna i odevna industrija je na marginama razvoja i uticaja na državne ekonomije. Uz to, slabo poverenje u nauku i nezainteresovanost za saradnju sa obrazovnim institucijama, nespremnost nauke i nezainteresovanost državnih struktura za saradnju i pomoć, kao i evidentan pomak privrede ka radno-intezivnim tehnološkim sektorima i zanemarljiv udeo razvojnih komponenti, ali i intezivna de-

gradacija tehnološke baze, ne nude povoljne uslove za napredak i prosperitet MSP država u razvoju, a time ni napredak i prosperitet tekstilne i odevne industrije, ili ukupne državne ekonomije i društva opšte. Naprotiv, može se reći da se sa ovakvim međusobnim odnosom glavnih nosioca privrednih i razvojnih aktivnosti države, MSP tekstilne i odevne industrije, ne mogu očekivati povoljniji poslovni ambijent, kvalitetniji kadar i bolje poslovanje, a samim tim ni napredak, prosperitet i razvoj. Treba napomenuti da, zbog težine i broja problema, reindustrijalizacija država u razvoju (Srbije), vrlo često izgleda kao nemoguća misija, ali da iskustva zemalja iz dalje i bliže okoline ili prošlosti pokazuju da je ona izvodljiva, pri čemu je takođe neophodno još jednom naglasiti da razvijanje i jačanje konkurentske prednosti industrije podrazumeva pre svega postojanje ili generisanje ključnog preduslova – kvalitetne, adekvatne i efikasne strategije [12].

U nastavku rada su navedene neke od teza, neophodnih za efikasno generisanje kvalitetnih i efikasnih strategija rada i razvoja:

3.1. Tehničko-tehnološke inovacije

Da bi ekonomija neke zemlje napredovala i razvijala se, neophodno je sve veće učešće tehničko-tehnoloških inovacija ili tzv. inovativnog poslovanja, sa jakim potencijalom ljudskih resursa sa njihovim znanjima, kao i efikasna saradnja naučno-istraživačkih institucija sa preduzećima i preduzetnicima, a da bi inovacije bile korisne i efikasne, treba ih adaptirati i što pre implementirati u sistem proizvodnje, kako bi se efikasno eksploatisao njihov potencijal.

Funkcionisanje tzv. istraživačkog trougla, koji inovacije tretira kao sistem interakcije nauke, obrazovanja i privrede, očigledno zahteva strateški zaokret u inovativnoj politici na svim nivoima, jer se osnovna funkcija kreativnog društva zasniva na stvaranju društveno-ekonomskih osnova za funkcionisanje inovativne privrede. Tokom razvoja tekstilne i odevne industrije, a posebno od pojave prvih automatizovanih mašina i direktne implementacije IKT, javljali su se stalni pokušaji poboljšanja efikasnosti rada i produktivnosti proizvodnje, a na osnovu toga i pokušaji poboljšanja ili stvaranja novih, kvalitetnijih i efikasnijih strategija rada i razvoja. Tako danas postoje razne proizvodne strategije, koje se pre svega oslanjaju na implementaciju IKT (CAD/CAM sistema), a sprovode putem sve veće automatizacije tehničko-tehnološkog sektora, kao što su npr. *Specialization of operations*, *Combined operations*, ili *Process control and optimization*, pa sve do *Computer integrated manufacturing CIM strategije*-koja je u stvari prikaz strategije rada

i poslovanja preduzeća sa apsolutnim inkorporisanjem inovativnih tehnologija, kao i inkorporisanjem upravljanja totalnim kvalitetom, poslovnim procesima reinženjeringa i konkurentskog reinženjeringa, ali i apsolutnom automatizacijom proizvodnog procesa i fleksibilne proizvodnje [13].

Inače, poznato je da je primena računara u odevnoj industriji znatno sporija nego u ostalim industrijama, jer je priroda tehnološkog procesa takva da nalikuje zanatskoj proizvodnji. Razlog sporih promena u tekstilnoj i odevnoj industriji su i relativno male serije (zbog brzih promena mode), pri čemu rani delovi finalnog proizvoda zahtevaju puno fizičkog i umnog rada. Pored činjenice da 80% direktnih izvršioaca u industriji odeće provede čak 90% vremena u dohvatanju, pozicioniranju, manipulisanju i odlaganju jednog ili više komada fleksibilnog materijala oko mašine za šivenje, kao i da se u odevnoj industriji proizvodi oko 350 raznovrsnih odevnih predmeta sa više hiljada varijanti, zbog čega je implementacija NC i CNC mašina ili CAD/CAM sistema u odevnoj industriji opšta i sveobuhvatna, ali i različita od faze do faze procesa proizvodnje, dovoljni su razlozi za rešavanje ovog problema. Takođe, razvoj informacionih tehnologija, a posebno računara i odgovarajućih programskih sistema koji su predstavljali značajnu podršku prilikom raznih proizvodnih-industrijskih operacija i projektovanja, uslovio je novi način razmišljanja. Neophodno je naglasiti da u vremenima kada milioniti deo neke vrednosti donosi prednost u kvalitetu ili ekonomskoj valorizaciji, i kada su nijanse presudne u donošenju odluka o svrsishodnosti i opravdanosti istraživanja ili implementacije, pravilna i efikasna automatizacija, odnosno optimizacija proizvodnih procesa kroz automatizaciju, sve više zauzima posebno mesto i predstavlja novu etapu industrijskog razvoja.

Zato danas inovacije, istraživanje i razvoj, zajedno sa znanjem i preduzetništvom, moraju da predstavljaju ključni činilac industrijske konkurentnosti i osnovni element održivosti i stimulisanja ekonomskog rasta i razvoja svakog naprednog društva, pri čemu značajan korak u daljem napretku čovečanstva predstavljaju mikroračunari i njihova konkretna i direktna implementacija u raznim oblastima industrije, odnosno raznim industrijskim sektorima [14]. Tako i tekstilna i odevna industrija mora biti tehničko-tehnološki modernizovana, uz digitalnu transformaciju načina proizvodnje, pri čemu je ključni element uspostavljanja pune funkcionalne interakcije između istraživačkih institucija i industrija država u razvoju, uspostavljanje programa izbalansiranog dugoročnog razvoja, ali uz adaptivnu komplementarnost sa strateškim razvojnim prioritetima, nacionalnim osobenostima, real-

nim stanjem i perspektivama tehnološkog razvoja, nauke i industrije. Razvoj samo naučno-istraživačkih kapaciteta više nije dovoljan za generisanje i primenu inovacija, već je potreban strateški zaokret u inovativnoj politici, kroz obezbedjenje mnogih drugih pretpostavki za kapitalizaciju znanja. Diversifikovanost i raznovrsnost tekstilne i odevne industrije, uz inovativna rešenja koja se mogu konvertovati u kvalitetne i pre svega globalno uspešne i sofisticirane proizvode, omogućuju značajno prisustvo na tržištu i malim firmama, koje kroz inovativnost i zadovoljenje specifičnih potreba kupaca, mogu da pronađu adekvatnu tržišnu nišu. Potvrda svega navedenog se ogleda u definisanju elemenata koji su u fokusu „nove konkurentске prednosti“, po „meritornim i nadležnim“ komisijama EU, kao što su: inovacije i tehnologija, kvalitet i dizajn i visoke dodate vrednosti proizvoda [15].

Inovativna politika i inovacije bi inače trebalo da predstavljaju osnovni izvor rasta produktivnosti i osnovnog pokretača dugoročnog ekonomskog rasta i razvoja svake države, ali uz neminovno postojanje ili obezbedjivanje tehničkih, kadrovskih, finansijskih ili nekih drugih resursa. Tako su i predstavnici privrede u Srbiji potvrdili da su upravo ova tri parametra-resursa najčešća prepreka inoviranju i efikasnoj i uspešnoj inovativnoj politici, ali sa akcentom pre svega na finansijske resurse, jer inovacije podrazumevaju finansiranje kroz ceo životni ciklus (ulaganja u inovacije u Srbiji su 2017.god. iznosila 0,93% BDP-a, a u EU 2,07%) [16]. Ostali, ali ne manje važni problemi inoviranja ili efikasne implementacije inovacija su nedostatak informacija, kao i nezainteresovanost banaka i needukovanost predstavnika MSP u procesima apliciranja za kredite [17], a samim tim i niska uključenost privrede u naučno-istraživački rad i istraživanja (učešće poslovnog sektora u finansiranju istraživanja u Srbiji su 3,4%, dok je u EU oko 60%) [18], što potvrđuje podatak da se u pogledu naučno-industrijske saradnje Srbija nalazi na 90-om mestu, od 126 zemalja [19].

Treba napomenuti da se danas, kao globalne ključne razvojne tehnologije-*Key Enabling Technologies* apostrofiraju napredne proizvodne tehnologije, mikro i nanoelektronika, nanotehnologija, industrijska biotehnologija, napredni materijali i fotonika, od kojih se očekuje tehničko-tehnološka osnova razvoja svih industrijskih grana u doglednoj budućnosti i stvaranje dodate vrednosti u različitim industrijskim lancima unutar tematski prioriternih oblasti. Zbog horizontalne prirode i važnosti za ceo inovacioni sistem, ključne razvojne tehnologije predstavljaju tehnologije i istraživačke teme koje moraju biti posebno podržane, jer će pametan izbor tema za istraživanje i fokus na razvoj i primenu odredjenih razvojnih tehnologija

doprineti uspešnoj implementaciji koncepta pametne specijalizacije. Može se reći da zbog svojih „*spill over*“ efekata na privredu u različitim delovima inovacionog lanca vrednosti, ključne razvojne tehnologije mogu da pospeše inovacije, povećaju produktivnost, dovedu do novih efikasnih implementacija i konačno pomognu u odgovoru na aktuelne društvene izazove. Važno je primetiti da svaki napredak na polju automatizacije, robotike ili upotrebe senzora direktno zavisi od brzine usvajanja ključnih razvojnih tehnologija [3].

3.2. Organizacione inovacije

Sve više se, kao jedan od najčešćih problema neefikasnog rada MSP tekstilne i odevne industrije, javljaju organizacioni elementi, koji su pre svega povezani sa niskom kvalifikaciono-obrazovnom strukturom vlasnika i menadžera proizvodnje, nedovoljnim poznavanjem strukture proizvodnih procesa, stalnim zahtevima za promenama proizvodnih programa, kao i sa usavršavanjima i promenama procesnih sredstava, ali i sa nepostojanjem klusterskih udruženja ili timova za pomoć i savetovanje, jer su organizacione promene i inovacije vrlo često uslov usvajanja novih, kvalitetnih i efikasnih tehničko-tehnoloških inovacija.

Može se reći da uspešne implementacije novih tehnologija zavise od promena komponenti organizacionog dizajna, kao što su usvajanje timskog rada, kvantitativno-kvalitativni aspekt ljudskih resursa, rotacije posla, ciklus kvaliteta, Just In Time i Quick Response System poslovanja (JIT i QRS) poslovanje, rastuće autonomije, smanjenje hijerarhije, itd. Znači, organizacione promene su najčešći uslov usvajanja novih tehnologija, jer je očigledno da ukoliko tehnološke promene nisu praćene i organizacionim promenama, onda se one neće ispoljiti u najefikasnijem aspektu, već mogu doneti samo ograničene benefite. Zato se najveće zamerke inostranih analitičara ili potencijalnih ulagača, pored nedostatka i zastarelosti opreme, odnose upravo na lošu organizaciju proizvodnje, nedostatak stručnih timova, nedostatak iskustva i stručnosti radne snage, kao i neadekvatno i sporo reagovanje na zahteve kupaca ili nedostatak definisanog tržišta [13].

Činjenica je da se danas konkurentska prenost zasniva pre svega na kvalitetnim i efikasnim optimizacijama implementacijom inovacija, pri čemu se optimizacija proizvodnih procesa svodi na optimizaciju automatizacijom ili implementacijom tehničko-tehnoloških inovacija (CAD/CAM sistema) i optimizaciju poboljšanjem performansi preduzeća u dinamičkom okruženju, ili optimizaciju razvojem dinamičkih sposobnosti organizacije, odnosno organizacionih inovacija. Očigledno je da pored inovacija proizvoda, ino-

vacija procesa i marketing inovacija, organizacione inovacije sve više predstavljaju bitne elemente efikasnog inovativnog poslovanja, koji stvaraju konkurentsku prednost efikasnijim, efektivnijim i inovativnijim poslovanjem, ali se mora naglasiti da organizacione inovacije u velikoj meri zavise od tehničko-tehnoloških inovacija, kao i od kapaciteta ljudskih resursa, proizvodnje ili tržišta. U stvari, da bi se proizvodni procesi preduzeća mogli analizirati, poboljšati ili automatizovati, neophodno je definisati sve tzv. spoljne aktere ili korisnike i unutrašnje aktere ili izvođače, kao i parametre ulaza i izlaza i načine odvijanja poslova i aktivnosti, odnosno potrebno je opisati sva relevantna svojstva poslovnog/proizvodnog ciklusa, kako bi se njima efikasnije upravljalo [20, 21].

Upravljanje samim procesom proizvodnje najčešće za ciljeve ima povećanje ili efikasno iskorišćenje proizvodnih i ljudskih kapaciteta, skraćanje trajanja ciklusa proizvodnje, ostvarenje zadatih termina isporuke i smanjenje međufaznih zaliha, što znači da je razlog za upravljanje poslovnim procesima potreba za efikasnim prilagođavanjem organizacije, kao i zahtevima i potrebama njenih klijenata. Znači, nova industrijska etapa podrazumeva *BusinessProcess Modeling* programe (koji imaju opseg od automatizacije i analize procesa, do upravljanja operacijama i organizacijom rada), ali i plansko pristupanje radu, optimalnu proizvodnju, kratke rokove i minimalni utrošak energije. Naravno, sve to uz neophodnu upotrebu efikasnih tehnološko - tehničkih sredstava i isto takvih strategija rada i razvoja, kao i masovnog usvajanja i implementacije informacionih tehnologija i zapošljavanja dobro obučениh i osposobljenih radnika, što sublimirano dovodi do kvalitetnijeg i efikasnijeg rada i razvoja i jačanja konkurentnosti MSP i privrede svake države.

Otpor efikasnim implementacijama organizacionih inovacija, kroz inovaciju poslovne prakse, inovaciju poslovne strukture ili inovaciju eksternih relacija, predstavljaju tendencije i inertnost organizacije tj. preduzeća, da se odupire preuzimanju rizika promena već postojećih pravila i načina rada i poslovanja, dok su uvođenje standardizacije i formiranje multifunkcionalnih timova, kao i postojanje inovacionih kapaciteta, stimulanasa i performansi, elementi kreiranja globalno adaptivnih, prosperitetnih i jako konkurentnih preduzeća.

3.3. Internacionalizacija i globalizacija

Aktuelna svetska ekonomija se kreće u pravcu institucionalizovanih odnosa, usmerene trgovine, kao i strateški programiranih tokova roba, usluga, kapitala i

znanja, jer su gotovo srušene klasične predstave o funkcionisanju međunarodne ekonomije u kojoj sve države organizuju svoju ekonomiju na isti način i ostvaruju istovetne interese. Posmatrano iz takve perspektive, svaki učesnik – zemlja ili preduzeće - na svetskom tržištu ima suštinsku potrebu da izgradi i sprovodi jasnu ili održivu strategiju, u cilju kapitalizovanja eventualnih strateških prednosti koje treba kreirati u novim uslovima funkcionisanja savremene ekonomije.

Cilj generisanja novih globalnih razvojnih strategija je stvaranje međunarodne konkurentne i otvorene privrede, koja će u najvećoj meri moći da se uključi u proces globalne svetske privrede, na način koji će joj obezbediti što brži, ali i stabilni i održivi razvoj. Jedna od većih novina faktora uticaja, pri generisanju novih, kvalitetnih i efikasnih strategija razvoja MSP tekstilne i odevne industrije, je ekstremno veliki uticaj globalizacije, jer se rad i poslovanje preduzeća danas zasniva na potpuno novim osnovama, pa se samim tim i generisanje novih i efikasnih strategija mora bazirati na drugačijim osnovama. U stvari, elementi savremenog okruženja svedoče o izmenjenom profilu svetskog tržišta, koji pokazuje da je ključna pokretačka snaga promena, inicirana efektima globalizacije i prodorom novih tehnologija, koje su na prelazu u novi milenijum dramatično promenile način organizacije poslovanja i proces tržišnog privredjivanja. Pri kontinuiranom napredovanju i afirmaciji procesa globalizacije, javljaju se i nova pitanja funkcionisanja međunarodne ekonomije, zbog čega mnoge države (pogotovu države u razvoju) imaju probleme usled novih i nametnutih "globalističkih pravila rada i poslovanja", za šta je naphodno vreme priprema i prilagodjavanja, odnosno generisanje i uređenje originalnog, sopstvenog, ali komplementarnog ekonomskog prostora, kao i funkcionalno i transparentno umreženje institucija sa efikasnom ekonomskom administracijom. Naravno da izmenjeni uslovi i globalizacija tržišta zahtevaju od savremenih preduzeća sopstveni razvoj tržišne i konkurentske pozicije, i to putem snažnije međunarodne orijentacije, bez oslanjanja na klasične forme poslovanja i (značajnu) podršku države (stimulacije, kurs, itd.), budući da su njene mogućnosti u novim uslovima vrlo ograničene [8, 22].

Potrebno je razumeti diferencijaciju, odnosno razliku između internacionalizacije i globalizacije, koja se ogleda u stepenu i obliku integrisanosti sa svetskim tržištem i strateškim marketing i menadžment opcijama u međunarodnim poslovnim aktivnostima. Prelaz od preduzeća koje ima nacionalnu proizvodnu i marketinšku funkciju, kao i spoljnotrgovinsku ili izvoznu marketing orijentaciju (*Bretton Woods* sistem), ka multinacionalnoj ili globalnoj orijentaciji je suštinski

prelaz sa prakse povećavanja (proširivanja) obima razmene ka adaptibilnosti (većem broju tržišta), do kreiranja proizvoda i razmene za regionalno ili globalno (svetsko) tržište. Globalne kompanije donose odluke o konceptu proizvoda, njegovom dizajnu ili proizvodnji, na bazi potpunih informacija o ciljnim tržištima i sa namerom da se zadovolji tražnja na globalnom (svetskom) nivou. Drugi ključni momenat u novim konceptima međunarodnog poslovanja uslovljen je aktuelnim tehnološkim promenama, pri čemu su ekonomske posledice ovakvih kretanja ogromne i ogledaju se kroz jačanje novih, modernih i naprednih industrija na bazi *high-tech* tehnologija.

Globalni sistem zastupa novu poslovnu logiku: tržište pa resursi, a ne obrnuto, odnosno ako imate tržište imaćete i proizvodnju - što znači da se kompanije "pomeraju" ka kupcima. Očigledno je da se fragmentacija proizvoda odnosno proizvodnje, omogućena tehničko-tehnološkim napretkom, nadovezuje i obuhvata procesom defragmentacije reprodukcionog ciklusa, ali ne u nacionalnim nego u okvirima preduzeća - međunarodne kompanije, multinacionalne ili globalne korporacije [8].

Inače, učešće u globalnim lancima vrednosti generalno dovodi do jačanja konkurentnosti, povećanja produktivnosti i zaposlenosti, kao i poboljšanja životnog standarda, ili u krajnjem do opšteg ekonomskog razvoja. Države koje su deo globalnih lanaca vrednosti obezbeđuju svojim preduzećima preduslove za brži rast i razvoj, zasnovanim na novim, savremenim, inovativnim i kompatibilnim veštinama i tehnologijama. Međunarodno poslovanje je potpuno promenilo svoje karakteristike, pa tako finalni proizvodi čine svega 30% ukupnog poslovanja, dok 70% zauzimaju globalni proizvodni lanci, odnosno sirovine, poluproizvodi, itd., što je danas globalni trend. Zemlje u razvoju (Srbija) moraju da se prilagode ovom trendu, kontinuirano pristupaju globalnim lancima i povećavaju izvoz poluproizvoda umesto sirovina, što predstavlja problem iz razloga zastarelosti tehnologije i nedostatka neophodnih investicija za unapredjenje i ispunjavanje standarda. Treba napomenuti da je razlika između internacionalizacije i globalizacije u stepenu i obliku integrisanosti proizvodne i marketing funkcije, sa svetskim tržištem i strateškim marketing i menadžment opcijama u međunarodnim poslovnim aktivnostima. Dok se tradicionalni izvoz i uvoz zasnivaju na defanzivnoj ili pasivnoj varijanti ostvarivanja funkcije međunarodne prodaje, dotle se u procesu internacionalizacije i globalizacije razvija agilna ili aktivna varijanta kombinovanja funkcije proizvodnje i razmene u međunarodnim tokovima.

3.4. Kompatibilnost Cad/Cam Sistema i generisanje baze podataka

Stvaranje baze podataka MSP tekstilne i odevne industrije bi predstavljalo veliki pomak u efikasnom poslovanju, da većina procesnih sredstava i programskih paketa - CAD/CAM sistema nije inkompatibilno, što u mnogome onemogućava otvoren pristup i eksploataciju, pa je zato skoro nemoguća kvalitetna i efikasna saradnja i razmena podataka preduzeća, koja inače imaju iste ili slične proizvodne asortimane, ali različitu procesnu opremu i kompjuterske sisteme.

Procesna oprema kao i kompjuterski sistemi (CAD/CAM) različitih proizvođača su uglavnom inkompatibilni i zahtevaju u većini slučajeva potpuno različite ulazne parametre za izvršenje procesnih radnji, pa je samim tim eventualna baza podataka relativno i delimično upotrebljiva, odnosno može se eksploatirati samo za procesna sredstva istih programskih paketa. Inače, baze podataka tekstilne i odevne industrije, koje bi sadržale sve potrebne parametre neophodne pri izradi odevnih predmeta, bi u mnogome ubrzale i poboljšale kvalitet i efikasnost rada MSP i otvorile mogućnosti brze promene asortimana (JIT&QRS) i ukupnog smanjenja troškova (npr. u okvirima klusterskih udruženja). Znači, kao preduslov za formiranje baze podataka treba apostrofirati kompatibilnost procesnih sredstava i CAD/CAM sistema [13]. Parametri kompatibilnost i generisanje baze podataka su usko povezani sa eksternim parametrima poslovanja, kao što su: globalni proizvodni lanci-brzi pristup i efikasno učešće u globalnoj proizvodnji, klustersko poslovanje-efikasno i kvalitetno povezivanje MSP sa sličnim asortimanima, ljudski resursi-smanjenje broja zaposlenih, ali i olakšana promena modela, brza promena asortimana - postojanje osnovnih parametara omogućava njihovu brzu i laku promenu, a time i promenu asortimana, kao i efikasna implementacija Just In Time i Quick Response System poslovanja-JIT i QRS su dva osnovna parametra globalnog uspešnog i efikasnog poslovanja, koje je lako implementirati sa postojanjem baze podataka i naravno kompatibilnih sistema. Moderno IKT poslovanje MSP tekstilne i odevne industrije, odnosno efikasna implementacija CAD/CAM sistema podrazumeva i zahteva kompatibilnost procesnih sredstava i IKT opreme (CAD/CAM sistema) najpre u samim MSP, a zatim i globalno, kako bi ta MSP bila kvalitetno i efikasno inkorporirana u klusterska udruženja ili globalne lance poslovanja. Na žalost problem kompatibilnosti procesnih sredstava i IKT opreme, i dalje nije rešen na globalnom nivou, pa nacionalni predstavnici MSP ili klaster udruženja problem inkompatibilnosti rešavaju nabavkama procesnih sredstava i IKT opreme usklađivanjem sopstvene proizvodnje.

3.5. Klasteri

Globalizacija i tehnološki napredak u tekstilnoj i odevnoj industriji su doveli do potrebe jačanja klastera i tzv. "klaster strategije", kojom geografski grupirana i međusobno povezana preduzeća različitih aktivnosti srodnih industrija, kao i specijalizovani dobavljači i ustanove, razmenjuju i obogaćuju svoje baze novim znanjima o dizajnu, kvalitetu, marketingu, informacijama od značaja za upravljanje, itd., ali i dobijaju šira tržišta, olakšane pristupe fondovima i povoljnije kredite.

Poznato je da su efikasno preduzetništvo i inovacije i inovativni načini rasta i jačanja konkurentnosti preduzeća neminovni sastavni deo politike ekonomskog razvoja svake države, a da su za efikasnu inovativnu politiku i preduzetništvo neophodni kvalitetni ljudski resursi, odnosno kvalitetno i efikasno obrazovanje, što sve ukupno ukazuje na neophodnost udruživanja. Jedan od načina podizanja efektivnosti poslovanja i efikasnosti razvoja MSP, a time i njihove konkurentnosti i konkurentnosti ukupne privrede, jeste stimulisanje razvoja klastera. Povezivanje obrazovanja, nauke i proizvodnje je neophodan (pred) uslov privrednog razvoja i podsticanja inovativnih procesa, ili inovativnog načina rada i poslovanja. Takav način rada i povezivanja preduzeća, u oblasti industrije, doprinosi skladnijem regionalnom razvoju privrede i predstavlja ključ ukupnog ekonomskog razvoja i konkurentnosti nacionalnih ekonomija. U vreme krize i problema sa kojima se suočavaju sve, a posebno privrede država u razvoju, neophodna institucionalna podrška klasterima bi svakako doprinela unapređenju konkurentnosti i ukupnog privrednog razvoja svake države. Novi stil poslovanja preduzeća tekstilne i odevne industrije u savremenim uslovima poslovanja se, između ostalog zasniva na inovacijama, brzini, fleksibilnosti, povezanosti, uključenosti u globalne lance poslovanja, kvalitetu, izgradnji kritične mase kapitala i proizvodnog, odnosno uslužnog potencijala, a zahteva timski pristup na lokalnom, odnosno klusterski povezanom nivou [23, 24].

Konkretni benefiti vezani za formiranje klastera u oblasti industrije EU, mogli bi se sažeti kroz sledeće elemente: značajan rast industrijske proizvodnje; pozitivno restrukturiranje industrije; podstaknut razvoj preduzetništva i sektora MSP; efikasno korišćenje prirodnih resursa; rast konkurentnosti industrije i privrede u celini; povećanje izvoza; podizanje i obezbeđivanje kvaliteta proizvoda; unapređenje kadrovskih i tehničko-tehnoloških performansi; oživljavanje nerazvijenih regiona; efikasno učešće u globalnim lancima proizvodnje i trgovine; olakšana formiranje brenda; stvaranje mogućnosti integracije sa drugim klasteri-

ma, obezbeđivanje višeg stepena konkurentnosti nacionalnih privreda, itd. [23].

U stvari, svi navedeni parametri ukazuju da se komparativne prednosti klastera baziraju na tri osnovna aspekta, odnosno navedeni parametri se mogu razvrstati u tri grupe: kooperacija, specijalizacija i funkcionalna efikasnost. Na žalost, komplikovane procedure za realizaciju projekata, visina raspoloživih sredstava (potrebna su značajna sredstva za klustersko organizovanje), uslovljenost obezbeđivanja sredstava za sufinansiranje i potrebne aktivnosti, doprineli su smanjenju interesovanja za ovakav vid organizovanja, a predstavnici privrede u Srbiji navode da ograničenja za saradnju između MSP, pored navedenih takođe predstavljaju i nepoverenje prema klasterima zbog diskontinuiteta, nezavršenih ili nezaokruženih procesa i zloupotrebe informacija, ali i oštra konkurencija koja nadilazi težnje za udruživanje u klaster [10]. Konkurentnost klastera u velikoj meri zavisi od spremnosti članica klastera da razmenjuju znanja kojima raspolažu i da svoje baze znanja obogaćuju novim znanjima o dizajnu, kvalitetu, marketingu, informacijama od značaja za upravljanje itd.

3.6. Specijalizacija proizvodnje - namenska proizvodnja

Slučajevi malih obima proizvodnje sa malim serijama su osnov rada MSP tekstilne i odevne industrije, i po definiciji nisu optimalni, pa su zbog toga selekcija proizvodnog programa, smanjenje broja proizvoda i povećanje obima proizvodnje, odnosno preorijentacija na specijalne vrste proizvoda (od odeće visokog kvaliteta dizajnerskog sadržaja ili odeće specijalnih namena, do industrijskog i netkanog tekstila u medicini, saobraćaju, energetici, ekologiji, itd.), kao i klustersko udruživanje, preporučiva varijanta efikasnog, konkurentnog i održivog poslovanja.

Najveći broj preduzeća tekstilne i odevne industrije su MSP koja predstavljaju tipičan primer specijalnih slučajeva pronalaženja vrste proizvoda i pojedinačnih obima proizvodnje, kojima odgovaraju ekstremne vrednosti jedne ili više funkcija cilja ili kriterijuma optimalnosti, kada su proizvodni kapaciteti po vrsti u skladu sa mogućnostima izrade proizvoda širokog spektra, što zahteva veliki broj proizvoda sa relativno malim obimom proizvodnje, zbog tržišnog zahteva originalnosti (male serije) i stalnih promena mode. Kako takva preduzeća i proizvodnja po definiciji nisu neoptimalni, uz činjenicu da su evropski proizvođači svetski lideri u proizvodnji industrijskog i geotekstila, kao i tekstila za medicinske potrebe, saobraćaj, energetiku i ekologiju, kao jedno od rešenja za priključak

globalnim lancima proizvodnje i trgovine, a generalno kao jedno od rešenja za opstanak MSP tekstilne i odevne industrije država u razvoju na globalnom tržištu, nameće se tzv. specijalizacija proizvodnje [25], npr:

- Odeća visokog kvaliteta izrazitog ili originalnog dizajnerskog sadržaja,
- Izrada industrijskog i netkanog tekstila:
 - Tekstil u medicini: hiruški tekstil-tekstil za implataciju (veštačke tetive, tkanine za srčane zaliske...); povezi, zavoji, gaze, flasteri, veštački bubrezi, jetra, pluća...; zaštitni tekstil i higijenski proizvodi - zaštitna odeća, posteljina, vata... itd.
 - Tekstil u saobraćaju: automobili, avioni (vazdušni jastuci, sedišta, podovi...), itd.
 - Tekstil u energetici i ekologiji: ugljenična vlakna - izrada elisa na vetrogeneratorima, itd.

Inače, kako je prioritet industrijske politike Srbije generisanje dinamičnog, pametnog, održivog i inkluzivnog rasta, tako je neophodno da svi ciljevi, mere i aktivnosti budu evaluirani iz perspektive doprinosa podizanja konkurentnosti industrije i opštem privrednom rastu, što znači da takva politika mora biti sinhronizovana sa strategijom pametne specijalizacije [8]. U ostalom, opravdanje za ovakvu tvrdnju ili potpora ovakvom stavu je podatak da je EU najveće svetsko tržište tekstila i odeće, sa godišnjim obrtom od oko 180 mild dolara i 1,6 miliona zaposlenih, a da su u Srbiji pozitivan spoljnotrgovinski saldo ostvarile uglavnom specijalizovane oblasti tekstilne i odevne industrije, kao što su proizvođači čarapa, pletenih i kukičanih pullovera, tepiha i užadi i kanapa [3].

4. ZAKLJUČAK

Perspektive preduzeća tekstilne i odevne industrije danas, a u kontekstu sve veće globalne konkurencije, dinamičnog razvoja novih tehnologija i izazova održivog razvoja, moraju da se baziraju na savremene i adekvatne startegije rada i razvoja, sa osloncem na sinergiji naučno-istraživačkih aktivnosti i proizvodnje. U stvari, nove startegije moraju da obezbede kontinuiranu konkurentnost i efikasno sticanje novih znanja i veština, uz generisanje i proizvodno-ekonomsku valorizaciju inovacija i difuziju i implementaciju novih tehnologija, kao i koegzistenciju tradicionalnog i digitalnog sektora, sa prioriternim učešćem IKT. Pored stava o dominantnoj i efikasnoj implementaciji IKT, neop-

hodno je napomenuti važnost organizacionih promena, koje su najčešći uslov usvajanja novih tehnologija, jer je očigledno da ukoliko tehnološke promene nisu praćene i organizacionim promenama, onda se one neće ispoljiti u najefikasnijem aspektu.

Aktuelna svetska ekonomija izmenjenog profila, inicirana efektima globalizacije i prodorom novih tehnologija, koje su na prelazu u novi milenijum dramatično promenile način organizacije poslovanja i proces tržišnog privredjivanja, kreće se u pravcu usmerene trgovine i strateški programiranih tokova roba, usluga, kapitala i znanja u globalnim lancima vrednosti, što generalno dovodi do jačanja konkurentnosti, povećanja produktivnosti i zaposlenosti, kao i opšteg ekonomskog razvoja. Takođe, uz sve navedeno može se reći da uvođenje standardizacije i formiranje multifunkcionalnih timova, kao i postojanje inovacionih kapaciteta, stimulanasa i performansi, predstavljaju elemente kreiranja globalno adaptivnih, prosperitetnih i jako konkurentnih preduzeća. U stvari, novi stil poslovanja i perspektive preduzeća tekstilne i odevne zemalja u razvoju (Srbije) mora ukazivati na otvorenu, regionalno i globalno konkurentnu, obrazovanu, investiciono i digitalno transformisanu tekstilnu i odevnu industriju, koja se mora zasnivati na inovacijama, brzini, fleksibilnosti, povezanosti i uključenosti u globalne lance poslovanja, kao i kvalitetu i izgradnji kritične mase kapitala i proizvodnog odnosno uslužnog potencijala, uz timski pristup na klusterski povezanom nivou, ali i selekciju proizvodnog programa, odnosno preorijentaciju na specijalne vrste proizvoda.

LITERATURA

- [1] Savić LJ. (2014). Nova Strategija industrijalizacije kao osnova brzog oporavka Srbije Deindustrijalizacija u Srbiji, *Zbornik radova*, pp. 46-61
- [2] World Bank. (2013). The World Bank Annual Report 2013. Washington, DC. © World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/16091>
- [3] "Службени гласник РС", број 35. (2020). Основи индустријске политике Републике Србије 2020-2030.
- [4] Petrović G., Urošević S., Karabašević D., Maksimović M. (2017). Stanje i perspektive razvoja tekstilne industrije u Srbiji, *Tekstilna industrija*, 65 (3), 4-8.
- [5] Zezova S., Jordeva S., Golomeova Longurova S., Janovski A. (2020). Textile Industry In North Macedonia, *Tekstilna industrija*, 68(3), 44-51.
- [6] Hanzl D. (2002). Development and Prospects of the Textile Products Sector in the Central and Eastern European Countries, *WIIW Industry Studies*, no 2002/2
- [7] Unija Poslodavaca Srbije (2014). Uslovi poslovanja i mere za razvoj 2014-2020, *Unija Poslodavaca Srbije*, Beograd.
- [8] Szczepański M., Zachariadis I. (2019). Industrial policy in an enlarged Europe, Current state of affairs, challenges and way forward, *European Commission. Brussels © European Union, 2019.* DOI:10.2861/801636
- [9] Urošević, S., Đorđević, D. (2009). Značaj tekstilne i odevne industrije za privrede zemalja u tranziciji. *Tekstilna industrija*, 57(10-12), 19-30.
- [10] Republički zavod za statistiku (2019). <https://www.stat.gov.rs/>
- [11] Bukvić R., Petrović D. (2020). Current status and perspectives of the textile industry in Serbia. *10th International Conference "Economics and Management-Based on New Technologies" EMOnt-2020*, Vrnjačka Banja.
- [12] Gligorijević Ž., Bošković G. (2008). Strategija razvoja i unapređenje konkurentnosti industrije Srbije, vol. 31, br. 2, str. 243-252, *Ekonomika preduzeća*, 56(3-4) 111-123.
- [13] Dimitrijević D., Adamović Ž., Urošević S., Prokopo- vić B. (2019). Proces generisanja modela MSP – participacija i benefiti kompjuterskog modelovanja (2. deo), *Tekstilna industrija*, 67(1), 39-50.
- [14] Chena T.Y., Tsaiha D., Chenb Y.M. (2010). A knowledge-commercialised business model for collaborative innovation environments, *International Journal of Computer Integrated Manufacturing*, 23(6), 543-564.
- [15] Maes J., Sels L. (2014). SMEs' Radical Product Innovation: The Role of Internally and Externally Oriented Knowledge Capabilities, *Journal of Small Business Management*, 52(1), 141-163.
- [16] The World Bank. (2018). https://data.worldbank.org/indicator/GB.XPD.RSDV.GD.ZS?locations=RS&name_desc=false.
- [17] WM Equity Partners and USAID. (2018). Izvori finansiranja malih i srednjih preduzeća u Srbiji, www.wmep.rs
- [18] OECD.Stat. <https://stats.oecd.org/>
- [19] Cornell University, INSEAD, and WIPO (2018): The Global Innovation Index 2018: Energizing the World with Innovation. Ithaca, Fontainebleau, and Geneva.
- [20] Purcarea I., Espinosa M.D., Apetrei A. (2013). Innovation and knowledge creation: Perspectives on the SMEs sector, *Management Decision*, 51, 1096-1107.

- [21] Poznanović S., Muratović Š. (2014). Significance of company management in the development of textile industry staff, *Conference: Synthesis 2015*.
- [22] Le Hew M, Meyer D. (2005). Preparing Global Citizens for Leadership in the Textile and Apparel Industry, *Clothing and Textiles Research Journal*, 23(4):290-297.
- [23] Bošković G., Kostadinović I. (2011). Klasteri MSP – Ključ ekonomskog razvoja, *Škola biznisa*, 4, 54-68.
- [24] Porter M.E. (1988). Clusters and the new economics of competition. *Harvard Business Review*, 76 (6), 77-90.
- [25] Bole D., Živković L., Nedović V. (2019). Izveštaj o kvalitativnoj analizi preliminarnih prioriternih obla-

sti u procesu pametne specijalizacije u Republici Srbiji, *Conference: 15th International Conference on Strategic Management, IMCSM19*, 2, 91-103.

Primljeno/Received on: 20.01.2020.

Prihvaćeno/Accepted on: 15.02.2021.

© 2021 Authors. Published by Union of Textile Engineers and Technicians of Serbia. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International license (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)